

24.09x25.6	1	4	עמוד	הארץ - תרבות וספרות	19/06/2020	73406557-7
ציאת ספריספירה שבעל פה פשוטה כמשמעה - מאת יעקב זוסמן - 25910						

עולם לימוד נעדר ספרים

ספרו של חוקר התלמוד יעקב זוסמן "תורה שבעל פה פשוטה כמשמעה" מתאר מציאות יחידאית שבה כל הספרות העשירה הקרויה התורה שבעל-פה נוצרת, נשמרת ומועברת במדויק מאות שנים אך ורק בעל-פה, כשארון הספרים היהודי היחיד העומד לפני חז"ל הוא זיכרון הפנומנלי ותלמידיהם ששיננו את ההלכות

חננאל מאק

תורה שבעל פה פשוטה כמשמעה, בוחו של קוצו של יוד, מאת יעקב זוסמן, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2020, 230 עמודים

מונח האנכרוניסטי "תורה שבעל-פה" הוא ניגודו של "תורה שבכתב", ועל הרוב כוללים בו את מכלול יצירתם של חז"ל, תנאים ואמוראים, למן סוף ימי המקרא ועד ימי הביניים המוקדמים. ביסודו של מכלול זה ניצבת המשנה, "עמוד הברזל" של התושב"ע כלשונם של אחרים מחוקריה, שהיא האסופה העיקרית של תורת התנאים. בדרגות שונות מתחת לאותו עמוד ומעליו בזמן מתקיימים מדרשי התנאים הקדומים, התוספתא, שני התלמודים (ירושלמי ובבלי), מדרשי האגדה למיניהם ולזמניהם ועמם חיבורים נוספים. אלה מונחים כיום לפנינו כתור

בם, ורובם מודפסים ואף מוקלדים. מתי המירה התושב"ע את זהותה ונהפכה למע" שה לתורה כתובה? המשנה, כפי שהיא ערוכה לפי גינה כיום, נערכה בידי רבי יהודה הנשיא בראשית המאה השלישית בגליל, והיא מכילה דברים שנאמרו ומעשים שהתחוללו במשך כמאתיים השנה שקדמו למועד זה. בדומה, שני התלמודים, הבנויים ומבוי ססים על המשנה, כוללים דברי הלכה ואגדה, מע" שים ומאורעות שנאמרו ונמשכו על פני כמאתיים עד 300 השנים הבאות. כמעט אין חולק על ההנחה שחיבורים אלה נערכו ונחתמו סמוך לסופי התקופה האמוראית. אבל מה פשרן של עריכות חיתומים אלה? האם מבטאת חתימתו של חיבור גם את העלא"ת המיידית על הכתב, או שמא חלף זמן (כמה זמן?) בין מועד החיתום בע"פ לבין כתיבת החיבור המדובר והפיכתו מתורה דינמית הנמסרת ומתגלגלת מדור לדור ומפה לפה לטקסט קבוע ואחיד?

ההמרה של התושב"ע לאסופה כמספרים כתובים וחתומים מובילה אפוא לשאלה הבאה: עד כמה מש" קף גוססו של ספר שבידינו את החיבור הקדמון כפי שעלה בדרעתם ובפיהם של עורכיו הקדומים? ומכאן קצה הדרך לשאלה נוספת, מעשית: עד כמה מחייב הספר העתיק שבידינו על כל פרטיו את הדואים בו מרדך מוסמך ומדויק למעשה הדתי, שהרי חלו בו ידיים בטרם הועלה על הכתב.

השאלה העיונית שלפנינו מעסיקה פרשנים וחוקרים כבר שנים רבות. ראשי המדרשים בעניין זה הם שניי: רש"י, החוזר בכמה מקומות על עמדתו שלפיה התושב"ע כשמה כן היא, והיא נוצרה ונמי" סרה מדור לדור בלי שתיהפך לטקסט אחיד ומדויק;

ולעומתו הרמב"ם, שהתייחס לתושב"ע כספר כתוב. מי שהחיה בימינו את המחלוקת העתיקה הזאת על טבעה של ספרות התושב"ע היה פרופ' י"נ אפי שטיין, מייסד המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, בספרו המונומנטלי "מבוא לנוסח המשנה" (שני כרכים, מעל 1300 עמודים, הוצאת מאגנס, תש"ח). בספר זה הציג את עמדתו הברורה כפי שהיא מגוססת בפיו של תלמידו, לימים חתן פרס ישראל בחקר התלמוד, פרופ' יעקב זוסמן: "בכל תקופת חז"ל הקלאסית לימודם של חכמים ותלמידיהם על פה היה, כך בתקופת התנאים וכך בתקופת האמוראים" (זוסמן, עמ' 95). אבל עם סיומה של תקופת התנאים השתנה מצבה של המשנה: "משנת רבי [=רבי יהודה הנשיא] נכתבה בוודאי... וגם ספר משנה כתוב עמד לרשותם של... האמוראים" (אפשטיין, עמ' 703; זר סמן עמ' 96).

מן המקורות הרבים שהביא זוסמן בספר שלפי גינה עולה בבירור שעד מחצית המאה ה-19 שררה בין רבנים חוקרים הנטייה להעדיף את עמדת רש"י, אבל בעת ההיא יצאו חוקרים מחוגי המשכילים להוכיח את צדקת עמדתו של הרמב"ם. לדברי זר סמן: "ממש מפליא לראות כיצד נהפכה מוד מאוד הקערה על פיה ודווקא דעה זו היא שנתקבלה ברוב חוגי המחקר" (עמ' 25-23).

והנה, שני צדדיה של קערה זו צפים ועולים מחדש בדבריהם של אפשטיין מצד אחד ושל זוסמן מצד אחר. "המחקר המקיף והיסודי, השקול והבהיר, האחרון שנפרסם בנושא טעון זה הוא... של אפשטיין במבואו לנוסח המשנה", כותב זוסמן בראשית דבריו (עמ' 4). אבל עד מהרה הוא מגלה את דעתו שלה: ברוב הראיות שהביא אפשטיין "אין מדובר כלל בכתיבה מתוכננת ומאורגנת... וברישום שיטתי של טקסט הלכתי רצוף" (עמ' 8-9), "מן העובדה הפשוטה שלאחר כל העמל המרובה הזה לא הצלחנו להעלות ולו רק ראיה ממשית אחת לקיומם של ספרים בהל"כה, משמע שהם לא היו קיימים" (עמ' 17). עם זאת, נכון להעיר שכתובת דברי אגדה לא נאסרה לגמרי וש שנשמע דו"ל לקיומם של ספרים כתובים בתחום זה של ספרות חז"ל.

עולמם של חכמים לא הכיל אפוא את ספרי תורתם בכתב. מה כלל "ארון הספרים היהודי" בני מיהם? ככל שהדברים נשמעים מחרים לאוזנינו, בני עם הספר, "הספרים היחידים המצויים בעולמם של חכמים הם כתבי הקודש בלבד" (עמ' 76). ספר ברי"ה ברי חז"ל הוא אחד מספרי המקרא ותו לא. בעיניהם שררה הפרדה מוחלטת בין כתבי הקודש הכתובים והחתומים (אם כי לפחות בראשית התקופה לא נשלם עדיין תהליך הקנוניזציה של התנ"ך) לבין כל מה שבא לאחר מכן.

אכן, כתבים פרטיים קצרים שנועדו לזיכרון,

לימוד בחברותא בישיבת חברון בירושלים. "כותבי הלכות כשורפי תורה"

צילום: אוליביה פיטוסי

פנקסי הלכה קלים, כתבים שנועדו לתרגול ילדים, איגרות, רשימות אישיות וכדומה היו מצויים בעול"מם (אף אלה לא בהיקף נרחב), אבל לא מעבר לכך, להוציא, אולי, את החיבור הידוע כמגילת תענית. התופעה מפליאה בייחוד כשמשויים את המציאות המתוארת כאן עם זו של עמים וכיתות שמחוץ לער"לם החכמים. היהודים ההלניסטיים, כת קומראן הקדומה, עדות הנוצרים המאוחרות לה וכמובן העולם הנוכרי הסובב – כל אלה כתבו בלא הגבלה ובלא שיבחינו לעומק בין הרבדים השונים של ספריהם. חז"ל לעומתם קבעו נחרצות: "אין כותבין הלכות בספר", "כותבי הלכות כשורפי תורה", ועוד.

מציאות זו מוכחת, לדעת זוסמן, גם מריבוי הידיעות על קשרי מורים ותלמידים, תנאי הכרחי לקיום עולם לימוד נעדר ספרים, ומן המגוון המרשים של ביטויים מוכרים בהקשר של לימוד תורה (כגון אמירה, שמועה, גירסה, דרשה) וגם ביטויים אר"מיים המוכרים רק ללומדי התלמוד: תנן, תני, תניא הגזורים מהפעל העברי המקביל שנו. כיוצא בזה, גיוס הפסיק "הט אונך ושמע דברי חכמים" ודאמא תו לבית המדרש, יצירת משפטים כמו: "דברי תורה קשים לקנותם [כלומר לקלוט אותם] ונוחים לאב"רם" והחשש המתמיד משיכחה, ברשות היחיד ובר"שות הרבים, "שמא תשכח תורה מישראל". כל אלה ועוד משקפים עולם של תורה הנמסרת בע"פ ואינם מתאימים למציאות רוויית ספרים.

ועדיין נשאלת השאלה: כיצד נמסרה המשנה בנוסח יציב בדרך כלל, הן בישיבות ארץ ישראל, הן באותן שבככל? התשובה נעוצה בנכונותם של תנאים ושינואים, תלמידים ובוגרים, שעיקר תפקידם היה ליכוד בדיוק רב ככל האפשר את הנוסחאות הני מסרות ולשמש כעין ספר חי העומד לשירות הלומ"דים. כמו הספר הכתוב הדומם, גם ה"שנא"י לא נדרש להבין היטב את התורה שבזיכרוןנו ובפיו אלא לדייק במסירתה. רוב האנשים האלה נותרו אנונימיים, אבל מקצתם נקבו בשמות, בייחוד כאלה ששימשו כשי"נאים, סוֹדְיִים או מתורגמנים בבית מדרש מפורסם או שעמדו לשירותו של חכם נודע. אירע גם שמסרן טעה ותיקן את דבריו או שרבו תיקון לו. קיומו של מוסד לימודי זה מסביר גם את התהוותם של נוסחים משתנים של המשנה, נושא המצריך דיון בפני עצמו. עיקרי הדברים נכונים באשר למשנה וגם באשר לת"

למודים וליתר ספרי חז"ל וסידורי התפילה. מתי, באלו נסיבות ומדוע החלה כתיבת הספרים ועימה הסתייה מדרך הלימוד שבע"פ? אפשר שתה"לך הכתיבה והנסיגה מן השלילה המוחלטת שלה החל עוד בתקופת האמוראים, המסתיימת לקראת שנת 500 לספירה, אלא שאין לכך סימוכין. במאה השמינית, בראשית תקופת הגאונים בבבל, כבר מדברים על ספרי תושב"ע כתובים כמציאות מוכ"רת בכל מקום.

כ-300 שנה חלפו בין חתימת התלמוד הבבלי (בע"פ) וראשית ימי הגאונים. שנים רבות אלה הן כעין חלל היסטורי בהיבט של ידיעותינו על תולדות רוחו היוצרת של העם היהודי. באותן שנים נכבשת ארץ ישראל, הכלולה עד כה בקיסרות הנוצרית הבי"זנטית, בידי הפרסים, חוזרת לידי הביזנטים, נכבשת בידי המוסלמים וחווה בחילופי שלטון בין שושלות אסלאמיות. גם בבבל מתחוללות תהפוכות מדיניות. לא מעטות מהשנים הללו מתוארות כתקופות של "שמר" בארץ ישראל ובבבל. היתר לכתוב את הס"פרים נעשה תחת לחץ המציאות הקשה ומחשש שמא יביאו סגירת בתי המדרש, הגזירות והגזירות לאורבן התושב"ע.

הספר שלפנינו עוסק אפוא באחת השאלות המרכזיות והמרתקות בתרבות ישראל. הספר הוא מהדורה מאוחרת של מאמר ארוך ומפורט שפירסם המחבר בקובץ שיצא לזכרו של פרופ' א"א אורבך בתשס"ז, והוא כולל שבעה פרקים וסיכום. העריכה הקפדנית והיעילה מקלה מאוד על המעיין ומציי"גה באורח ברור ומאורגן את הנושא למרכיביו. גוף הספר משתרע על פני 147 עמודים "בלבד" והוא כתוב בלשון רהוטה ומקובלת למען ירוך קורא בו, וערכו המוסף הוא המערך העשיר של הערות נלוות התופסות את רוב גפח העמודים. אחדות מאלה זוכות גם להשלמות נרחבות בנספחים, 14 במספר. רבות מההערות כוללות גם קיצורי לשון והפניות מדויקות אל ספרות המקורות והמחקר לענפיהן. לא מעט מהן ראיות להפוך למאמרים רבי ערך בפני עצמם, ואי" אפשר להפריז בתיאור ערכן העצמי של הערות אלה. הקורא בספר העשיר שלפנינו ייזכר בוודאי בר"בריו של הכותב הגדול באחוני הנאספים בחצר המק"דש בתום הקריאה בתורה ביום הכיפורים: "יותר ממה שקרית לפניכם כתוב כאן".